

**Mnenja,
izkušnje, vizije**

Barbara Pregelj

Še o slovenski književni krajini

Moje neposredne izkušnje z založništvom in urednikovanjem so kratkotrajne, saj je založba, kjer jih pridobivam, stara komaj sedem let. Je pa moja kilometrina na tem področju vseeno veliko večja, saj ga s prevajalske in literarnovedne perspektive opazujem in na njem sodelujem že dobrih petindvajset let. Tole razmišljanje bo zato upoštevalo oba pogleda, pogled od blizu in pogled od daleč, da bi prvenstveno sebi, pa tudi bralcem, orisalo glavne značilnosti slovenske književne krajine iz perspektive majhnega in neodvisnega založništva.

Pri tem izhajam iz dveh izhodišč. Prvo je pred leti v zame žal nesrečno založenem katalogu slovenskega knjižnega sejma zapisal Zdravko Duša in ga zato navajam po spominu; Duša se je z nostalgijo oziral proti malim založnikom in poudaril, da je tudi Joyceu *Uliksesa* po dolgoletnem iskanju ustreznega založnika izdala tedaj povsem neznana majhna založba. Drugo pa je nedavna mobilizacija glavnih deležnikov na področju književne krajine, ki se je udejanjila ravno na svetovni dan knjige z dopoldansko predstavitevijo *Bele knjige o prevajanju* in večerno javno tribuno o stanju v založništvu. Ti apeli, pobude – nekatere med njimi prinašajo zelo konkretne predloge – so morda nastali relativno pozno in so zato bolj ali manj gasilske narave. A zame je njihov predznak pozitiven, ker so povezovalni in že zato vabijo k vnovičnemu premisleku o tem, kaj kot družba, država sploh hočemo in kje je v tej državi mesto kulture in knjig. Še posebno me

pri tem zanimata vloga in pomen majhnih in neodvisnih založb: kako nanjo gledajo sami in kako, če sploh, jih vidijo drugi.

Od knjižnega trga h književni krajini

Spraševanje o trgu in o tem, ali sploh obstaja, je v kapitalistični družbi skorajda nesmiselno. Trg je namreč dogma in o njem se zato nima smisla spraševati. Je v Sloveniji kaj drugače? In to celo v primeru, ko imamo v mislih knjižni trg z vso simbolno težo, ki jo knjiga v slovenskem prostoru ima?

Že res, da je zaradi svoje majhnosti le-ta specifičen, a vseeno obstaja, celo primerljiv je z globalnimi trendi, kot poudarjajo njegovi slovenski raziskovalci. Trg je od polisistemske teorije aksiom tudi v literarni vedi, katere domena je že tradicionalno ukvarjanje z besedili, tekstno kritiko, avtorjem in bralcem; ne nazadnje je tudi zadnji od splošno uporabljenih periodizacijskih -izmov, postmodernizem, stremel k preseganju razpoke med visoko, kanonizirano in žanrsko literaturo, o čemer sem razmišljala pred leti. Po letu 1998, ugotavlja Miha Kovač, se je tudi v Sloveniji dokončno uveljavilo tržno gospodarstvo, kar je vplivalo na slovenski knjižni trg, razdeljen na zasebni sektor (založnike) in javne ustanove (univerzitetne in raziskovalne založbe; knjižnice), kar je vplivalo tudi na slovenski bralni okus, ki se je homogeniziral in hkrati komercializiral ter fragmentariziral (2015: 6).

Za to razmišljanje je pomembna tudi Kovačeva teza, da je "v Sloveniji na področju knjige javni sektor ujetnik, hkrati pa tudi utrjevalec in pospeševalec procesov, vezanih na homogenizacijo bralnih okusov in poblagovljenje knjige. Povedano v bolj aktualno-političnem jeziku, javni sektor je prav tako – ali pa še bolj – kot zasebni ujetnik neoliberalnih trendov" (prav tam, 9). Vse to so ocene, ki pojasnjujejo trenutne razmere v slovenskem literarnem polju in kulturni krajini, ki torej segajo širše od samega trga in ki jih mnogi razumemo kot tiste, ki so privedle do mobilizacije dobršnega dela deležnikov v komunikacijskem krogu knjige.

Pri tem obstaja občutek, da je takšno stanje, po mnenju mnogih, ki so o njem v zadnjem času govorili in pisali, alarmantno, edinole možno in da bo slej ko prej trg naredil svoje. To torej pomeni še slabše pogoje za avtorice in avtorje, še trši boj med založniki in ugašanje tistih, ki stavijo na kakovost, ker, kot piše Miha Kovač, najvišjo rast v zadnjih letih tako v zasebnem (založnikih) kot pri javnem sektorju (knjižnicah) dosegajo besedila, ki zahtevajo manjši kognitivni napor (prav tam, 18).

Ozrimo se za trenutek na tuje, na Iberski polotok, k dvema različnima modeloma, španskemu in baskovskemu. V prvem primeru gre za velik knjižni trg (z malo manj kot 40 milijoni prebivalcev) z možnostjo prodaje v Ameriko (torej širitvijo na jezikovno področje s 500 milijoni govorcev), v drugem pa za knjižno produkcijo, ki nastaja v treh jezikih (v španščini, francoščini in baskovščini), pri čemer število govorcev baskovščine na obeh straneh Pirenejev dosega 700 tisoč, število vseh prebivalcev v avtonomni pokrajini Baskija pa okoli dva milijona tristo tisoč.

V Španiji sta produkcija in prodaja močno skoncentrirani predvsem v Barceloni in Madridu, večina španskih založb je majhnih ali srednje velikih. Po podatkih za leto 2000 je bilo večjih založb (založb, ki presegaajo 6.000.000 EUR letnega prometa) le 66, a so te poskrbele kar za 66 % vse knjižne produkcije in za 80 % vse prodaje (Ganzabal 2009). Zadnje dosegljive podatke, za leto 2017, navaja združenje španskih založnikov (dostopni so na spletni strani združenja), ti pa so naslednji: na področju založništva je bilo v Španiji 2.720 zasebnih pravnih subjektov (manj kot leta 2008, ko jih je bilo 2.892). Število izdanih knjižnih naslovov (vključno s ponatisi) je doseglo 89.962 (manj kot leta 2008, ko je bilo vseh izdanih knjižnih naslovov 104.223). Povprečna naklada je znašala 2.753 (v letu 2008 pa 5.035), povprečna cena knjige je bila 14,66 EUR (leta 2008 13,26 EUR). Razmerje med izdanimi (240.220.000) in prodanimi (158.250.000) knjigami je v letu 2017 znašalo 65,87 % in se je v primerjavi z letom 2008 rahlo izboljšalo (tedaj je znašalo 367.460.000 natisnjenih in 240.660.000 prodanih izvodov knjig, kar je pomenilo 65,49 % vseh izdanih knjig).

Tudi leta 2017 podatki potrjujejo vse večjo koncentracijo španskega knjižnega trga. Rahlo (za 2,7 %) je naraslo število založb, ki izdajo več kot 700 knjižnih naslovov na leto (leta 2017 jih je bilo 13), velike založbe (tiste, ki izdajo več kot tisoč naslovov na leto) so predstavljale 4,9 % vseh založnikov in izdale 57,3 % vseh knjižnih naslovov. Zelo velike založbe, teh je 7, ki predstavljajo 0,9 % poslovnih subjektov med založniki, so ustvarile za nekaj več kot 911 milijonov prihodkov, kar pomeni 39,3 % vseh prihodkov knjižne industrije.

Podatki za veliko manjšo baskovsko skupnost za leto 2017 so naslednji: v Baskovski avtonomni skupnosti so delovale 103 založbe (91 jih objavlja knjige v baskovskem jeziku), ki so izdale 3.436 naslovov (4,6 % več kot leto pred tem), od tega 1.449 v baskovskem jeziku (od tega kar 68 % naslovov odpade na mladinsko književnost in učbenike). Povprečna naklada v Baskiji je bila 1.765 izvodov, pri čemer je večjo rast beležila naklada v euskerei

(8,7 %). Povprečna cena knjige je bila 11,87 EUR in se je v primerjavi z letom poprej znižala za 0,26 EUR, kar pa je vseeno prineslo rast obsega skupnega prometa v založništvu, saj so se razlike med številom izdanih (6.066.132 izvodov) in prodanih (5.437.068) knjig, torej 89,62 %, zmanjšale v primerjavi z letom 2013, ko je bilo izdanih 5.033.022, prodanih pa 3.857.384 izvodov knjig, kar je predstavljalo 76,64 %.

Za baskovski knjižni trg je še naprej značilna večja razpršenost kot v celotni Španiji ali drugih avtonomnih pokrajinah: 10 večjih založnikov (kar predstavlja skoraj 11 % vseh založnikov) je izdalo 64,2 % vseh knjižnih naslovov. Precej podobno je s koncentracijo v Galiciji, kjer je od 107 založnikov, ki so leta 2017 izdajali knjige v galicijsščini, 10 največjih med njimi (kar predstavlja 9,3 % vseh založnikov) izdalo 60,3 % vseh knjižnih naslovov. Precej drugače je v Kataloniji. Od 509 založnikov, kolikor jih deluje v Kataloniji, je 25 največjih (4,9 % vseh založnikov), ki izdajajo v katalonščini, leta 2017 izdalo 55,4 % vseh knjižnih naslovov.

Kaj pomenijo ti podatki?

Če jih primerjamo s slovenskimi, dostopnimi na spletni strani Združenja slovenskih založnikov in NUK-ovega Cezarja, je na dlani, da je slovenski knjižni trg po številu poslovnih subjektov, ki se ukvarjajo z založništvom, primerljiv z baskovskim in galicijskim, veliko manj pa s španskim in katalonskim. Število pri nas izdanih knjig in brošur je leta 2017 doseglo 5.627 naslovov. V Sloveniji je bilo leta 2017 1.194 založnikov (brez samozaložnikov), število založnikov, ki so izdali od 2 do 5 knjižnih naslovov je bilo 354, od 6 do 10 naslovov pa 73. Tistih, ki so izdali več kot 100 naslovov, je bilo le 6 (njihovo število od leta 2009 niha od 7, prek 5 v letih med 2010 in 2016). Ti podatki kažejo, da je koncentracija, ki jo beleži slovenski knjižni trg, veliko večja kot v Španiji, saj število založb, ki na leto izda več kot 100 naslovov, ustreza 0,5 % vseh slovenskih založnikov, njihov delež izdanih naslovov pa ustreza 24 % vse letne knjižne produkcije (samo delež Mladinske knjige je leta 2017 dosegel 10 % vse slovenske knjižne produkcije).

Ta koncentracija, tako kot v španskem primeru, pomeni večjo moč zaradi povezanosti z drugimi kulturnimi sektorji in medijskimi hišami, s čimer si založbe močno olajšujejo predvsem promocijo izdanih knjig (Ganzabal 2009), v slovenskem primeru tudi obvladovanje knjigarniške mreže, obenem pa tudi veliko večjo izpostavljenost in ranljivost celotnega slovenskega knjižnega trga, saj težave vsakega od velikih deležnikov pomenijo težave za celotno založniško panogo.

Majhni, neodvisni založniki in slovenska književna krajina

Koncentracija založb je globalni trend in morda se zdi protislovno, da to velja tudi za vznikanje in obstoj majhnih založb. Po razdelitvi iz leta 1982 (torej še iz jugoslovanskih časov), ki jo je opravil Martin Žnidaršič, so manjše založbe tiste, ki izdajo do 20 knjig, srednje velike založbe izdajo od 20 do 50 knjig, večje založbe izdajo od 50 do 100 knjižnih naslovov na leto, velike založbe pa več kot 100 knjižnih naslovov na leto (povzeto po Jeras, 2004). V svojem magistrskem delu je Tanja Jeras ločnico med majhnimi in srednje velikimi založbami na podlagi anketiranja postavila pri 15 knjižnih naslovih na leto. Po podatkih iz Cezarja je bilo leta 2017 v Sloveniji založb, ki izdajo od 2 do 19 naslovov na leto 464 (38 % vseh založnikov), kar predstavlja 50 % vse letne knjižne produkcije.

V zvezi z delovanjem majhnih založb v slovenskem prostoru velja kar nekaj stereotipov, ki jih povzemam v malo daljšem navedku iz enega od uvodnikov Sama Ruglja v Bukli: "Ko je dr. Miha Kovač na spomladanskem kongresu založnikov primerjal škotsko in slovensko knjižno založništvo, je bila ena od posebnosti, ki jo je zaznal med svojim obiskom knjižne Škotske, precejšnje število založb, ki delujejo v 'dveh ali treh pisarnah' (od katerih je ena po navadi priročno skladišče), v katerih je samo nekaj zaposlenih, ki neposredno, običajno kot uredniki in podobno, sodelujejo pri nastajanju vsebine [...] in aktivno seznanjajo distributerska podjetja s svojimi izdajami. Vse druge funkcije založbe so prenesene na podizvajalce ali kooperante. Glede na to, katere založbe so v zadnjih letih, letih krize, nastale pri nas, lahko ugotovimo, da se tudi v Sloveniji že nekaj let vzpostavlja podoben tip založb.

Novе knjižne založbe delujejo po drugačnem poslovnem načelu. Poslujejo z izjemno nizkimi fiksnimi stroški, kar pomeni, da pogosto nimajo najetih niti pisarn, ampak delujejo kar od doma, kjer je tudi priročno skladišče. Te založbe nimajo nekega posebnega administrativnega ali prodajnega osebja, vse funkcije so združene v osebi ali dveh, ki nadzorujeta nastajanje novih knjižnih naslovov od ideje pa do natisa. Ne glede na to pa so te založbe zelo aktivne pri promociji svojih knjig, saj se zavedajo, da se lahko samo tako prebijejo iz anonimnosti. Pri tem pa so nekatere prodajne poslovne funkcije, kot je distribucija knjig po knjižnicah in knjigarnah, pogosto ločene od same založbe ter predane podizvajalcem, tj. drugim, specializiranim podjetjem.

Na prvi pogled bi lahko menili, da gre za založbe s t. i. barbarskim, torej ne dovolj izdelanim in samo priložnostnim načinom poslovanja,

a primerjava z majhnimi škotskimi založbami hitro pokaže, da gre za koncept, ki bo najbrž zaznamoval prihodnje delovanje (novih) majhnih slovenskih knjižnih založb. [...] Še več: ta koncept je po svoje enak oziroma zelo blizu delovanju majhnih (programskih humanističnih) in drugih založb z letnim programom, ki povprečno vključuje deset do petnajst knjižnih naslovov. Take založbe lahko delujejo ob predpostavki, da del splošnih stroškov poslovanja pokriva javna podpora ali pa kaj drugega.”

Tanja Jeras v svojem magistrskem delu opozarja, da se je po letu 1991 večina slovenskih založb (z izjemo Mladinske knjige in DZS) razvila iz majhnih založb. Kako uspešne so pri bogatenju slovenske književne krajine?

Pogled v *Priročnik za branje kakovostnih mladinskih knjig*, ki ga vsako leto (pod drugačnim naslovom) izda Pionirska, med prejemniki zlatih hrušk, tj. najkakovostnejših izdanih knjig v letu, navaja vrsto majhnih založb: Graffit, Aristej, Malinc, Tehniška založba, Vigevageknjige, Ocean. Med prejemniki zlate hruške so tudi srednje velike založbe, ki so nastale kot manjše založbe: Miš, Sodobnost, Zala, Sanje, Hiša knjig, založba KMSŠ, Skrivnost, Epistola, Hart, Narava, Karantanija in Didakta. Navedeni seznam po eni strani poudarja specializacijo kot eno temeljnih značilnosti majhnih, pa tudi srednje velikih slovenskih založb. Ob prevladujočem izdajanju mladinske literature jih vsebinsko določa tudi posvečanje ožjemu področju (Narava in Hart za naravoslovna besedila, Tehniška založba za tehniška besedila, Malinc za besedila španskega govornega področja). To velja tudi za založbe, ki niso osredinjene na izdajanje mladinske literature, temveč se posvečajo poeziji (Hiša poezije, Center za slovensko književnost), esejistiki in poeziji (Hyperion), literarnovednim teoretskim klasikom (LUD Literatura), stripu (Forum), izdajanju sredozemske literature (KUD Zrakogled), domačih besedil in prevodov iz slovanskih jezikov (KUD Police Dubove).

Vse navedene založbe tako organizacijsko (delujejo bodisi kot društva ali zavodi bodisi kot podjetja ali samostojni podjetniki) kot vsebinsko dejansko skrbijo za večjo književno raznolikost slovenske književne krajine. Pri tem je očitna rast iz manjših v srednje velike založbe, meja med njimi pa je (tudi glede na posamezno leto) pogosto zabrisana. Poleg števila izdanih naslovov, ki iz leta v leto variira, je zanje namreč značilna tudi neodvisnost od kapitala in večjih založniških skupin, ki pogosto, kot ugotavlja že Martin Žnideršič, težijo k izdajanju “tržno zanimivih (in temu primerno ekonomsko uspešnih) knjig” (navedeno po Jeras, 2004, 20). Kot piše Bernat Ruiz (2017), je to, kar določa neodvisno založbo, prav njena velikost in nadarjenost. Zaradi teh je prisiljena paziti na vidike, brez katerih

bi le stežka preživela. "Jasno je, da vse neodvisne založbe niso izjemne, a njihov okvir za špekuliranje je zelo omejen. Špekuliranju z avtorji, knjigami in denarjem se posvečajo velike založniške skupine, ki igrajo svojo ruleto *best sellerjev*."

Branje kot ustanovitveno dejanje

"So mesta, ki se začnejo z nekaj knjigami," piše Alberto Manguel v članku z naslovom, ki sem si ga izposodila za naslov tega dela svojega razmišljanja, v njem pa poudarja, da je branje vtakano v odkrivanje Amerike, še zlasti v ustanovitev mesta Buenos Aires. V zadnjem času sem večkrat poudarjala, da je prevod konstituiral slovensko literaturo in jezik, zato naj zdaj dodam, da je branje potemtakem tudi ustanovitveno dejanje slovenske književnosti.

Število bralcev, kot ugotavlja Miha Kovač v že navedenem članku, se v zadnjih štiridesetih letih ni bistveno spremenilo kljub skoraj štirikratnemu povečanju števila izdanih in subvencioniranih naslovov ter drastičnemu povečanju dejavnosti knjižnic in številu prodajnih poti (str. 9). Kovač zato domneva, da se "bralna elita v razmerju na osemdeseta leta številčno ni skrčila, pač pa se je zgolj razpršila med bistveno večje število naslovov, hkrati pa se je deloma tudi sama preselila med literarne producente" (prav tam). To pa je še ena od značilnosti majhnih in neodvisnih slovenskih založb: namreč, da je med njihovimi ustanovitelji in ustanoviteljicami, urednicami in uredniki tudi veliko slovenskih avtoric in avtorjev (prevajalk in prevajalcev, piscev in pisk, pesnic in pesnikov). Kar pa lahko pomeni več stvari: 1. Avtorice in avtorji ustanavljajo svoje založbe, ker svojih ustvarjalnih ambicij niso mogli udejanjiti v okviru že obstoječih založb. 2. Kot ustvarjalci, ki jim razmišljanje izven okvirja ni tuje, v svojih založniških projektih skrbijo tudi za dvig bralne pismenosti (za katerega sicer prek šolstva skrbi država). 3. Zaradi majhnosti in podobnih afinitet se lažje povezujejo in sodelujejo pri različnih projektih, predvsem pri skupnih nastopih na sejmih in projektih promocije branja.

Poglejmo dva primera.

Zveza Modro-bela ptica je, kot beremo na spletni strani njihove knjigarne, "neprofitna spletna knjigarna, ki povezuje manjše založbe, ki izdajajo (povečini s pičlo državno podporo ali brez nje) kakovostno izvirno in prevodno leposlovje ter literaturo s področja humanistike, ter jih podpira, tako da jim v smislu samoorganizacije in v skladu z načeli poštene trgovine

ponuja ugodne pogoje sodelovanja: zaradi nizke provizije večino izkupička od prodaje prejmejo založbe (tj. 'proizvajalci' knjig in ne posrednik). Z vsakim nakupom v naši skupni knjigarni torej neposredno podpirate delovanje neodvisnih in neprofitnih založb, posredno pa seveda tudi njihove avtorje, prevajalce in druge sodelavce."

Bralni projekt Odprta knjiga: GG4U je v šolskem letu 2018/19 prvič zagledal luč šolskih knjižnic, skupaj sta ga pripravila založba Malinc in KUD Sodobnost International. Na obeh založbah se že več let ukvarjajo s projekti, ki skrbijo za bralno kulturo, tega pa so zasnovali skupaj. Po podatkih s FB-strani projekta ta poteka kot skupinska igra treh učencev, omogoča poglobljeno branje, povezuje tako spletne medije kot knjige, osrednjo vlogo v njem pa ima šolska knjižnica, kjer se udeleženci družijo in o prebranem izmenjujejo mnenja. Ob koncu šolskega leta so najbolj ustvarjalni udeleženci in udeleženci nagrajeni.

Tudi s takšnimi sodelovanji, ki so v slovenskem prostoru unikum in si zato zaslužijo posebno pozornost, neodvisni založniki delujejo v skladu z založniško poklicno etiko (kot jo imenuje Martin Žnideršič), saj ne izdajajo le knjig z negotovo tržno usodo, temveč opozarjajo na širše družbene izzive in iščejo lastne odgovore nanje.

Literatura

- María Ganzabal (2009). La industria editorial en España: una excesiva producción y corta tirada para bajos índices de lectura. *Sala de Prensa, Web para profesionales de prensa iberoamericanos* 10/4. Dostopno na spletu.
- Tanja Jeras (2004). *Sodobni tokovi v založništvu in vloga majhnih založb*. Magistrsko delo.
- Miha Kovač (2015). Spremembe bralne krajine v Sloveniji: branje leposlovja 1973-2014. *Primerjalna književnost* 38,3, 1-22.
- Alberto Manguel (2016). La lectura como acto fundador. V: *La lectura en España. Informe 2017*. Madrid: Federación de Gremios de Editores de España.
- Panorámica de la edición española de libros 2017. Análisis sectorial del libro*. Madrid: Ministerio de Cultura y Deporte.
- Barbara Pregelj (2007). *Zgledno omedlno: trivialno v slovenski postmoderni književnosti*. Ljubljana: Slavistično društvo Slovenije.
- Bernat Ruiz (2017). *¿Qué es una editorial independiente?* Dostopno na spletu.
- Samo Rugelj (2014). Kakšne so in kakšne bodo nove slovenske založbe. *Bukla* 103, 10. 9. 2014.